

DEVİRİNİ AŞAN ALİM ULUĞ BEY

Hasan POLAT*

Bilim dünyasında, ilk olarak aritmetikte ondalık sayı usulünü kullanma şerefini taşıyan ve Uluğ Bey Rasathanesinin ilk müdürü olan GIYASÜDDİN CEMŞİT, 1425 yılında ULUĞ BEY'e ithaf ettiği kitabında şunları yazmıştır: "Hükümdarların en büyüğü, en adili, en merhametlisi, en alimi, milletlerin sahibi, Arap ve Acem hükümdarlarının efendisi, Doğu ve Batı'nın hükümdarı..."¹ Peki ama bütün bu faziletli sözlere mazhar olan Uluğ Bey kimdir? Gelin, tarihin o tozlu sayfalarını karıştırıp, yaşadığı devire damgasını vurmuş olan bu yüce şahsiyeti daha yakından tanıyalım.

Timur'un Sevgili Torunu Şerefine

Timur İmparatorluğu'nun kurucusu olan Emir Timur, 17 Nisan 1394 günü Uluğ Bey'in doğum haberini öğrenir. Haber kendisine ulaştığı zaman Mardin'i kısa bir süre önce zapt eden Timur, bu doğum haberini de vesile ederek çifte bayram birden yapar. Bu doğumun şerefine, Mardin halkına serbestlik verip, devrin icaplarına göre alması gereken savaş tazminatından vazgeçer ve almaz.² Asıl adı Mehmet Tarağay olan Uluğ Bey'in yalnız Timur'un taşıması gereken bu unvana, yine Timur tarafından layık görülmesi ve "Uluğ Bey" unvanının asıl adının yerine geçmesi, Timur'un bu torununu çok sevdiği ve gelecek için büyük ümitler beslediğinin izlenimlerini bize aktarmaktadır.

Uluğ Bey'in Hakan Oluşu ve Hakanlık Zamanları

Dedesi Timur'un 14 Şubat 1405 tarihinde ölümü üzerine idari düzende birçok değişiklikler görülmüştür. Uluğ Bey, üzüntü kaynağı olan bu olaylar sonucu Semerkant'ı terk ederek, Herat'da bulunan babasının yanına gitmiş ve durumunun düzelmesi üzerine babası Münittin Şahrüh Mirza tarafından 19 yaşında iken, 1413 yılında Horasan ve Maverâ-ün nehir eyaletlerine hakan olarak görevlendirilmiştir. Bu durum sonucunda Uluğ Bey, kuzey-batıda Amuderya (Ceyhun) ırmağından Sağanak'a, kuzey-doğuda Asparaya şehirlerine uzanan geniş bir eyaletin hakanı olmuştur.

* Trakya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Birinci Sınıf Lisans Öğrencisi.

¹ Şakir Ülkütaş, Uluğ Bey, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1946, s.3.

² Ülkütaş, a.g.e, s.5.

Babası Münittin Şahrüh Mirza, Herat'ta saltanat sürdüğü sürece, Uluğ Bey Horasan ve Maverat-ün nehir eyaletini mükemmel bir surette idare etmiştir. Kendisine başşehir olarak seçtiği Semerkant'ta idari serbestliğe sahip müstakil bir hükümdar gibi hüküm süren Uluğ Bey tüm bu serbestliğe rağmen babasına karşı hiçbir kusur etmeyen onun verdiği emirleri yerine getirmekte gereken tüm hassasiyeti gösteren bir hakan olarak görevini sürdürmüştür. Öyle ki bastırıldığı sikkelerde babasının adını yazdırmış, camilerde daima babasının adına hutbeler okutmuştur.

Bu eyaletlerin başında hakan olarak bulunduğu yıllarda sıkça Özbeklerin saldırısına uğrayan Uluğ Bey, bir taraftan bu saldırıları önlemek için uğraşmış, diğer taraftan da eyaletlerin imarı için uğraşmıştır. Buralarda toplanan gelirleri Herat'a göndermeyip, Semerkant'ta cami, han, hamam ve saray yaptırmak suretiyle memleketin imarı için sarf etmiş ve aynı zamanda da, medrese ve rasathane yaptırarak, bilim, sanat ve kültür muhiti oluşturmaya çalışmıştır. Kendi idaresi altındaki toprakların imarı ile medeniyet ve refahı için gereken çalışmaları da hiçbir zaman ihmal etmemiştir.

Uluğ Bey ve Devrini Aşan Çalışmaları

Timur oğullarından Doğu Türk hükümdarı ve bilim tarihinin zamanımıza kadar yetiştirdiği en büyük astronomu (gökbilimci) olarak tanınan Uluğ Bey, pek genç yaşında ağır ve önemli sorumluluklar yüklenmiş, mizaç itibari ile yumuşak huylu ve tüm bunların yanında da aynı zamanda devlet ve hükümet idaresi ile bilime karşı, doyumsuz denecek kadar derin bir aşk ve ihtirasa sahip, ünü devrini aşmış bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Semerkant'ta 38 yıl hükümdarlık yapmış olan Uluğ Bey, hükümdarlık hizmetlerinin yanında ilmi çalışmalarını da sürdürmüştür. Bir taraftan ilmi müesseseler vücuda getirdiği gibi diğer taraftan da Semerkant ve çevresinde bulunan devrinin ünlü bilginlerini toplayarak onlarla devamlı bir şekilde temas ve hasbihalde bulunmuş, birlikte çalışmayı ihmal etmemiştir. Bu noktada doğal olarak akla şöyle bir soru gelmektedir. Uluğ Bey de bilim ile uğraşma düşüncesi ne zaman uyandı veya bu duruma vesile olan neydi? Kaynaklardan ortaya çıkan sonuca göre Uluğ Bey küçük yaşta iken Nasirüddin Tusi (Tus 1201-Bağdat 1274) tarafından kurulan Merağa Rasathanesinin yıkıntılarını ziyaret etmiştir. Burada görebildiği rasathane kalıntıları O'nda astronomiye karşı derin bir tutku ve karşı konulamaz bir merak uyandırmıştır. Bu durum göz önüne alındığında Uluğ Bey'in astronomiye ve dolayısıyla bilime karşı duyduğu ilginin çocukluk yaşlarından itibaren var olduğunu ortaya koymuştur. Tüm bunların

yanında Timur ve babası M. Şahruh Mirza tarafından semer kantta oluşturulmuş olan bilim atmosferi ve bu sayede çevresinde ünü devrini aşmış Bursalı Kadızade Rumi, Gıyasüddin Cemşit El-Kaşi, Münüddin El Kaşi ve Ali Kuşçu gibi alimlerin bulunması, yıllar geçtikçe Uluğ Bey'in zihni yapısında mevcut olan araştırma ve inceleme zihniyetinin sürekli olarak gelişmesinde büyük rol oynamıştır

Yukarıda bahsedilen şeylerin üzerinde büyük ve olumlu etkileri bulunan Uluğ Bey'in devrini aşmış bir alim olarak anılmasında şüphesiz ki birden fazla sebep bulunmaktadır. Bunlardan biri; Uluğ Bey tarafından 1421 yılında kurulan Semerkant Medresesi ile Semerkant Rasathanesinde ortaya koyduğu ilmi çalışmalar sonucunda, Batı'da kendisinden 15. yüzyıl astronomu olarak bahsedilmesi ve merkezi Amerika'da bulunan Uluslararası Astronomi Derneği tarafından da Ay yüzeyinin önemli bölgelerinden birine Uluğ Bey krateri adının verilmesi bu büyük Türk aliminin başarısını belgeler bir nitelik taşımaktadır.

1) Semerkant Medresesi

İnşasına 1417 yılında başlanan Semerkant Medresesi 1421 yılında tamamlanmıştır. İki katlı olan bu medrese her köşesinde birer derslane olmak üzere oldukça büyük ve çok sayıda odalardan meydana gelmektedir. Semerkant Medresesi bu şehirdeki bilim hareketinin ilk nüvesini teşkil etmiştir. Uluğ Bey'den önceki medreselerin, eğitim ve öğretim programlarında, müspet bilimlere karşı yeterince yer verilmediğinin görülmesi ve buna karşın Semerkant medresesinde matematik ve astronomi konularında ün yapmış pek çok müderrisin bulunması ve çalışmalarını burada sürdürmeleri bu söylemi kanıtlar niteliktedir. Tüm bunlar göz önüne alındığında şu çıkarımı yapmak mümkün gözükmemektedir. Her ne kadar medresenin bir ilahi bilim merkezi olarak görevini sürdürmesi beklenirken, Semerkant Medresesi, beklenenin dışında yüksek matematik, trigonometri, geometri ve astronomi akademisi niteliğini taşıyordu.

2)Buhara Medresesi

Uluğ Bey'in Buhara şehrinde yaptırdığı bir başka medrese olan Buhara Medresesi Semerkant Medresesinden daha önceki yıllarda yapılmış ve Buhara şehrinin tarihi eserleri

arasından yerini almıştır.³ Seksen odalı olan Buhara medresesinde her öğrenci için 3,5 dinar maaş bağlandığı belirtilmiştir.

Müşteşrik (doğubilimci) Wilhelm Barthhold; Rus arkeologu Hankof'un 1841 ve 1842 yıllarında yaptığı kazı araştırmaları sonuçlarına dayanarak verdiği bilgiye göre duvarında ''İlim tahsil etmek, erkek ve kadın her Müslümana farzdır.'' şeklinde bir yazı bulunmaktadır.

3)Semerkant Rasathanesi

Semerkant medresesinin inşasından bir süre sonra yapılmaya başlanan ve bilim tarihinde Semerkant Rasathanesi olarak bilinen bu rasathanenin amacı Semerkant Medresesinde yapılan matematik ve astronomi çalışmalarını tecrübe ve pratik esaslara göre uygulamak ve bu uygulama sonucunda hazırlanacak eserler ortaya koymak olmuştur. Orta Çağda; Doğu ve Batı bilim dünyasında yapılmış olan ve bu tür bilim kurumlarının en mükemmeli olan Semerkant Rasathanesi için Uluğ Bey, hiç bir fedakârlıktan çekinmemiştir.

Hindistan Türk-Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olan Babür Şah (1483-1530), hayat ve hatıralarını ihtiva eden Babür-name adlı eserinde rasathane hakkında şu bilgileri bize sunmaktadır: "Bu rasathane binası üç kattan ibaret muazzam bir bina idi. Dokuz tabakalı semanın; derece, dakika ve saniye ile saniyenin onda birini de gösteren, taksimatlar, sabiteler, iklim ve dağlar, denizler, sahralar vb. gösterir. Küre-i arzın (Yerküre) tasviri olduğunu Abdurrezzak söylemektedir."⁴

İşte bu rasathanenin bu kadar önem teşkil etmesinin asıl sebebi olan, bilim dünyasında oldukça yaygın bir üne sahip olan "Uluğ Bey Ziyici" adlı eser Uluğ Bey ve çevresindeki birçok alimin katkısıyla kısmen ortak, kısmen de münferit olarak yapılan uzun süreli bilimsel çalışmanın sonucu olarak bu rasathanede meydana getirilmiştir.

Uluğ Bey Ziyici

Uluğ Bey'in uzun süren rasat çalışmalarının çoğuna başkanlık etmesi ve bu çalışmalar sonucu ortaya koyduğu, kendi adına izafeten Uluğ Bey Ziyici adının verildiği eser, Uluğ

³ W.Barthold,İslam Medeniyeti Tarihi,Çeviren Fuat Köprülü,Ankara,1973,s.69.

⁴ Babür-ŞahBabür-Name,(Baburun Hatıratı),çeviri Reşit Rahmeti Arat, İstanbul,1970,c1,s.71.

Bey'in bilim yolundaki hizmetinin şanlı bir abidesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dört bölüme ayrılmış olan bu eserin bölümleri aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

Birinci Bölüm: Farklı kimseler tarafından kullanılan değişik kronolojik sistemleri belirtir.

İkinci Bölüm: Pratik astronomi bilgilerini ihtiva eder.

Üçüncü Bölüm: Yerküre merkezli evren sistemine göre, gök cisimlerinde görülen hareket ve yerleri ile ilgilidir.

Dördüncü Bölüm; Astrolojiden bahseder.

Eserin aslı Beyazıt Devlet Kütüphanesinde 4611 numaralı demirbaş kaydıyla bulunmaktadır.

Uluğ Bey'in Ölümü

Tüm bu hizmetlerine karşılık olarak hak etmediği bir ölüm biçimi Uluğ Bey'i beklemiştir. Oğlu Abdüllatif Mirza tarafından öldürülen Uluğ Bey, Semerkant yakınındaki Bağrın köyünde 25 Ekim 1449 tarihinde bir suikaste kurban giderek hayata gözlerini yummuştur. Uluğ Bey'in türbesi Semerkant'ta dedesi Timur'un mezarı ile birlikte aynı çatı altında bulunmaktadır.